

Considerații istorice și etnografice privind morile de apă amplasate pe râul Olteț în secolele XVIII – XX

Eugen Deca
mjv@avansoft.ro

Mărturiile arheologice, istorice și lingvistice atestă existența pe teritoriul României a unor instalații tehnice acționate de forța apei, încă din epoca daco-romană. Dintre acestea, Dacia a cunoscut moara de apă cel puțin la nivelul marilor orașe și reședințe de provincie sau legiuni romane, caracterizate printr-o mare densitate demografică, încă din secolele II – III d. Hristos, așa cum o dovedesc pietrele de moară descoperite la Apullum, Napoca și Micia, care prezintă analogii cu descoperirile similare din întreg Imperiul Roman¹.

Din perioada evului mediu numeroasele documente, acte de moștenire, de breaslă, conșcripții menționează prezența acestor instalații tehnice în diferite sate, comune, județe ale țărilor române.

Dintre aceste instalații tehnice, morile hidraulice după sistemul de transmisie se împart în două tipuri distincte:

a) moara cu roată orizontală (denumită și cu „ciutură”, „făcaie”, „căuce” sau „tătez”) reprezintă tipul cel mai simplu de moară acționată de apă, funcționând pe principiul transmiterii directe a mișcării roții către piatra alergătoare („mișcătoare”). Randamentul acestui tip de moară este extrem de scăzut dându-i de altfel un caracter familial, obștesc sau al unei „tovărășii” raportat la comunitățile rurale;

b) moara cu roată verticală constituie tipul complex al morii de apă, funcționând pe principiul transmisiei indirecte a mișcării roții, prin intermediul axului roții, la o roată dințată fixată pe acesta, mișcarea fiind preluată de un pinion cu bolțuri, sistem de angrenaj care modifică mișcarea inițială a roții într-o mișcare circular-continuuă mai rapidă a pietrei mișcătoare (sau „umblătoare”). În cazul acestui tip de moară sistemul de proprietate a fost cel individual sau instituțional, instalația tehnică devenind monopol feudal în perioada evului mediu, fiind abolit abia în secolul al XIX-lea odată cu destrămarea acestei societăți.

Analizând în spațiul balcanic răspândirea morii de apă cu roată orizontală ajungem la concluzia că pătrunderea ei în acest areal geografic s-a făcut din Asia Mică de unde s-a extins treptat spre răsăritul Europei. Pe teritoriul țării noastre moara cu roată orizontală apare aproximativ în secolul al IX-lea, la început în Banat și Oltenia, pe „coridoarele cultural – istorice”² din Serbia și Bulgaria.

La rândul ei moara cu roată verticală a apărut la scurt timp după cea cu roată orizontală devenind exponenta domeniului feudal în curs de formare și determinând la rândul ei transformări importante în baza economică și suprastructura socială a noii societăți³. În fața concurenței morii cu roată verticală, cu o mai mare productivitate, moara cu roată orizontală va rămâne de bază și continuă să funcționeze în zonele subcarpatice și de munte, acolo unde cursurile de ape, cât și menținerea obștilor țărănești libere i-au asigurat condiții propice de conservare până în secolul al XX-lea.

¹ Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria Românilor din cele mai vechi timpuri până azi*, București, 1978

² Răzvan Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident, la începuturile culturii medievale românești (sec. X-XIV)*, Ed. Academiei, București, 1974, p. 9

³ Corneliu Bucur, *Tratat privind istoria civilizației populare românești*, vol. II, Sibiu, 2004, p. 47

Prin generalizarea folosirii morilor de apă, după secolul al XII-lea, în țările române morăritul devine dintr-o veche îndeletnicire gospodărească o importantă industrie feudală, la început monopol al marilor domenii feudale laice și ecleziastice și al domnilor de țară, iar apoi treptat intrând și în posesia comunităților obștești țărănești.

Începând cu secolul al XVII-lea o serie de călători străini în trecere prin țările române relatează printre altele și despre prezența numeroaselor instalații tehnice (mori, pive, joagăre, dârse, etc.) amplasate pe râurile din țările române⁴. În descrierile lor, acești călători pomenesc de utilizarea râșniței, ca unealtă arhaică, nelipsită din gospodăriile țărănești, dar și de morile de apă, ca instalații tehnice mai complexe, folosite pentru măcinarea cerealelor. Astfel, pe la mijlocul secolului al XVII-lea, călătorii Paul de Alep și Evlia Celebi relatează despre prezența numeroaselor mori de apă din Țara Românească care erau în stare să cearnă făină pentru nevoile comunităților locale. În anul 1657 Paul de Alep amintește despre moara mănăstirii Tismana, probabil o moară cu roată orizontală (sau cu „ciutură”) destul de frecventă în Oltenia de Nord „..... o moară mică, curată, care se învârtește mereu și care macină pentru ei toate grăunțele de care au nevoie fără osteneală și fără greutate”. Și același călător relatează la 1654 că a văzut câteva mori probabil cu roată orizontală: „Din iaz apa e dusă pe canale la morile ce se învârtesc”.

În anul 1778 într-un raport despre situația Olteniei, Karl Friedrich von Magdeburg (1730-1803) în calitate de inginer militar și comandant al marinei militare austriece întreprinde o călătorie de documentare în Oltenia și ne informează că pentru a face râul Olt mai propice navigației ar trebui desființate „zăgazurile de moară de la Cozia până la Dunăre”, căci sunt „mori din belșug pe râul Olt și Olteț⁵”.

Dintre afluenții Oltului, în perioada evului mediu, râul Olteț avea un debit mare și relativ constant, ceea ce explică prezența numeroasă a morilor de apă în bazinul său hidrografic. Prima mențiune documentară despre morile amplasate pe râul Olteț datează din anul 1613, când este pomenit într-un hrisov domnesc un vad de moară cumpărat de Albul de la Stoica și Hamza contra sumei de 300 de asprii⁶. Tot din documentele vremii aflăm că în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea frații Ioniță și Barbu Otetelișanu construiau două mori de apă pe râul Olteț, în dreptul satelor Benești și Vasilați, unde există în tradiția comunității locale „Drumul morii”⁷.

Cele două instalații tehnice menționate mai sus, probabil, reprezentau tipurile de moară cu roată orizontală (cu „ciutură” sau „făcaie”) și roată verticală au fost construite de meșterul Gheorghe Căpran din satul Cârlogani, recunoscut și atestat la anul 1792 ca fiind „morar cel bătrân”. Din proprietatea lui Ioniță Otetelișanu cele două mori de apă de pe Olteț au trecut, prin moștenire, în proprietatea lui lordache și Grigore Otetelișanu⁸, iar pe la anul 1844 vor fi refăcute de meșterul Nicolae Bârzaru contra sumei de 20 de galbeni. Pietrele de la aceste mori, cu un diametru de 5 palme, erau înlocuite periodic datorită uzurii lor cu altele noi care erau cumpărate de la Craiova sau Târgu Jiu de la negustorii din târguri, iar uneori chiar de la meșterii pietrari care le confecționau. După ce erau transportate cu carul în satul Benești,

⁴ xxx *Călători străini despre Țările Române, vol. VI*, Editura Academiei, București 1976, p. 187, 374

⁵ *Ibidem*, vol. X, Ed. Academiei, București, 2001, p. 266

Vezi și: Lăcrămioara Săulescu, *Călători prin Vâlcea la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, în *Buridava*, vol. VI, Râmnicu Vâlcea, 2008, p. 113

⁶ Corneliu Tamaș, Ion Constantin Vasile, *Momente documentare vâlcene*, Râmnicu Vâlcea, 2000, p. 21

⁷ Ion Obretin, *Conacul Otetelișanu (o curte boierească în pragul epocii moderne)*, Craiova, 2006, p. 93

⁸ *Ibidem*

aceste pietre de moară erau legate („ferecate”) cu fier de către țiganii fierari sau chiar de morari.

Tot din bazinul hidrografic al râului Olteț, pe pârâul Sașa, ne este semnalată, într-un document din 16 decembrie 1816, existența unei mori cu ciutură care este vândută de Constantin Mazilu din satul Romanești, comuna Roșiile, către Popa Dumitrache Romanescu din aceeași localitate⁹.

La 25 iulie 1818 documentele vremii pomenesc de vânzarea de către 24 de moșneni a unei mori de apă „cu trei alergătoare”¹⁰ (sau „ciuturi”) amplasată pe apa Oltețului în satul Sinești. În anul următor, la 2 ianuarie 1819, este menționată într-un document o moară cu ciutură („făcaie”) pe apa Cernei administrată în tovărășie de moșnenii din satul Vârteni¹¹, iar la 20 noiembrie 1819 este evidențiată activitatea unei mori cu două ciuturi („alergători”) amplasată pe apa Oltețului și deținută în tovărășie de mai multe persoane din satul Coltești¹², care au încheiat între ele „un așezământ” ce stipula contribuția fiecăruia la construirea ei și la perceperea „uiumului” pentru morărit.

Din anul 1854, în arhivele locale dispunem de o situație a morilor de apă, din satele comunei Bălcești¹³, amplasate pe râul Olteț pe care o redăm mai jos:

Denumirea locurilor	Proprietarii morilor	Pe ce ape	Pe apă
			cu câte pietre
Gorunești	Sărdaru Băbeanu, C. Diculescu	Olteț	1
Cîrlogani	Manda Andrianopolita	Olteț	1
Otetelișu	Marele logofăt Iancu Otetelișanu	Olteț	1
Cîrlogani	Constantin Mărgăritescu	Olteț	1
Benești	Aga Grigore Otetelișanu	Olteț	1
Benești	Pitaru C.N. Otetelișanu	Olteț	1

Începând cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea apar și primele date statistice publicate de către Dionisie Pop Marțian¹⁴.

Acesta consemnează pentru județul Vâlcea de atunci un număr de 542 roți de moară puse în mișcare, în proporție de 99%, de forța apei și aducând un venit mediu de 8,1 galbeni de fiecare moară¹⁵.

La începutul secolului XX, în anul 1910, din necesități de impozitare, se întocmește pentru județul Vâlcea o statistică pe plăși, unde se regăsesc numele proprietarilor dar și forța motrice a fiecărei instalații de moară¹⁶. Din plasa Bălcești, în comunele Bălcești, Ghioroiu, Frățila, Știrbești erau înregistrate 5 mori cu o putere între 10-12 cai putere, pe râul Olteț fiind înregistrate un număr de 5 mori de apă.

Într-o altă anchetă statistică realizată, în anul 1957, de către un colectiv de etnologi, în legătură cu rețeaua de instalații tehnice populare acționate de forța apei pe teritoriul României¹⁷, se consemnează că în subbazinul hidrografic al râului Olteț se

⁹ Corneliu Tamaș, Ion Constantin Vasile, *op.cit.*, document 189/16 decembrie 1816, p. 63

¹⁰ Arhivele Naționale – Direcția Județeană Vâlcea, *Fond: Tribunalul Județean Vâlcea*, dos. 357/1833, f. 7-8

¹¹ *Ibidem*, dos. 212/1936, f. 6

¹² *Ibidem*, dos. 13/1841, f. 16, dos. 61/1843, f. 23

¹³ Arhivele Naționale – Direcția Județeană Vâlcea, *Fond: Prefectura Județului Vâlcea*, dos. 5/1854, f. 72

¹⁴ *Ibidem*, dos. 12/1841, f. 16; dos. 61/1843, f. 23

¹⁵ *Ibidem*

¹⁶ *Ibidem*, dos. 51/1910, f. 12

¹⁷ Cornel Irimie, *Ancheta statistică în legătură cu rețeaua de instalații tehnice populare acționate de apă pe teritoriul României*, în *Cibinium*, 1967-1968, Sibiu, p. 457

afară în stare de funcțiune un număr de 37 instalații de mori, 8 pive, 2 dărace, 13 joagăre și 7 circulare. La acea dată, pe râul Olteț existau următoarele instalații de tehnică populară¹⁸:

- în comuna Polovragi din județul Gorj erau 6 mori cu ciatură, 3 pive, 5 joagăre și 5 circulare pentru prelucrarea buștenilor;
- în satul Ciuperceni erau 3 mori cu ciatură, 5 pive, 2 dărace de lână;
- în satul Colțești erau 4 mori cu ciatură;
- în satul Alimpești erau 3 mori cu roată verticală, 1 joagăr;
- pe afluentul său Tăruia, în localitatea Mateești, existau 5 mori cu ciatură;
- pe afluentul său Cerna exista câte o moară cu ciatură în satele Stroești și Fometești;
- pe afluentul său Marița, în satul cu același nume, se găseau 3 mori cu câte o ciatură;
- pe pâraul Recea la Slătioara existau 2 mori cu ciatură și un joagăr.

Din analiza datelor de mai sus și a tipologiei morilor hidraulice reiese că, ponderea o dețineau morile cu roată orizontală (cu „ciatură”, „făcaie”, „căuce”) fiind cele mai simple instalații de tehnică populară care s-au bazat pe o transmisie directă a mișcării de la roată la piatra alergătoare. Caracteristica definitorie a morilor cu ciatură este construcția lor de formă pătrată, din lemn de stejar sau fag, și ridicată pe „furci” din trunchiuri groase de copaci deasupra cursurilor mijlocii de ape. Admisia apei la moară se făcea printr-un jgheab monoxilic scobit într-un trunchi de copac al cărui canal putea fi blocat la partea inferioară cu o scândură („opritoare”) acționată din interiorul morii pentru oprirea instalației.

În acest sens meșterii morari trebuiau să știe cum se construiește și se repară moara și vadul ei cu iezătură, cum se instalează și cum se „drege” o piatră de moară când aceasta se tocește, cât și întregul mecanism al instalației. De aceea meșterii morari în perioada evului mediu erau destul de apreciați, iar celor care slujeau la morile domnești sau mănăstirești, domnia le acorda scutiri de dări.

Măcinatul se făcea în tot timpul anului la orice oră din zi și din noapte, dar de obicei mai mult ziua. În perioadele când se aduna multă lume la moară se spunea că e „năvală”, de aici și expresia populară „pe rând ca la moară”.

Morile hidraulice prin caracteristicile lor arhitectonice și tehnico-constructive se încadrează în categoria „monumentelor de tehnică populară”, care alături de „monumentele de arhitectură populară” și creațiile artei noastre populare constituie cele mai expresive valori ale patrimoniului culturii noastre populare.

În ceea ce privește morile de apă care au fost amplasate pe râul Olteț, în a doua jumătate a secolului al XX-lea majoritatea acestora au dispărut, nemaifiind întreținute și utilizate de comunitățile umane din zonă, aceste instalații tehnice încheindu-și rolul lor social-economic pe care l-au îndeplinit în anumite perioade ale istoriei poporului român.

¹⁸ *Ibidem* p. 459

Summary

Ethnographical and historical considerations about water mills on The Olteț River in the XVIII-XXth centuries

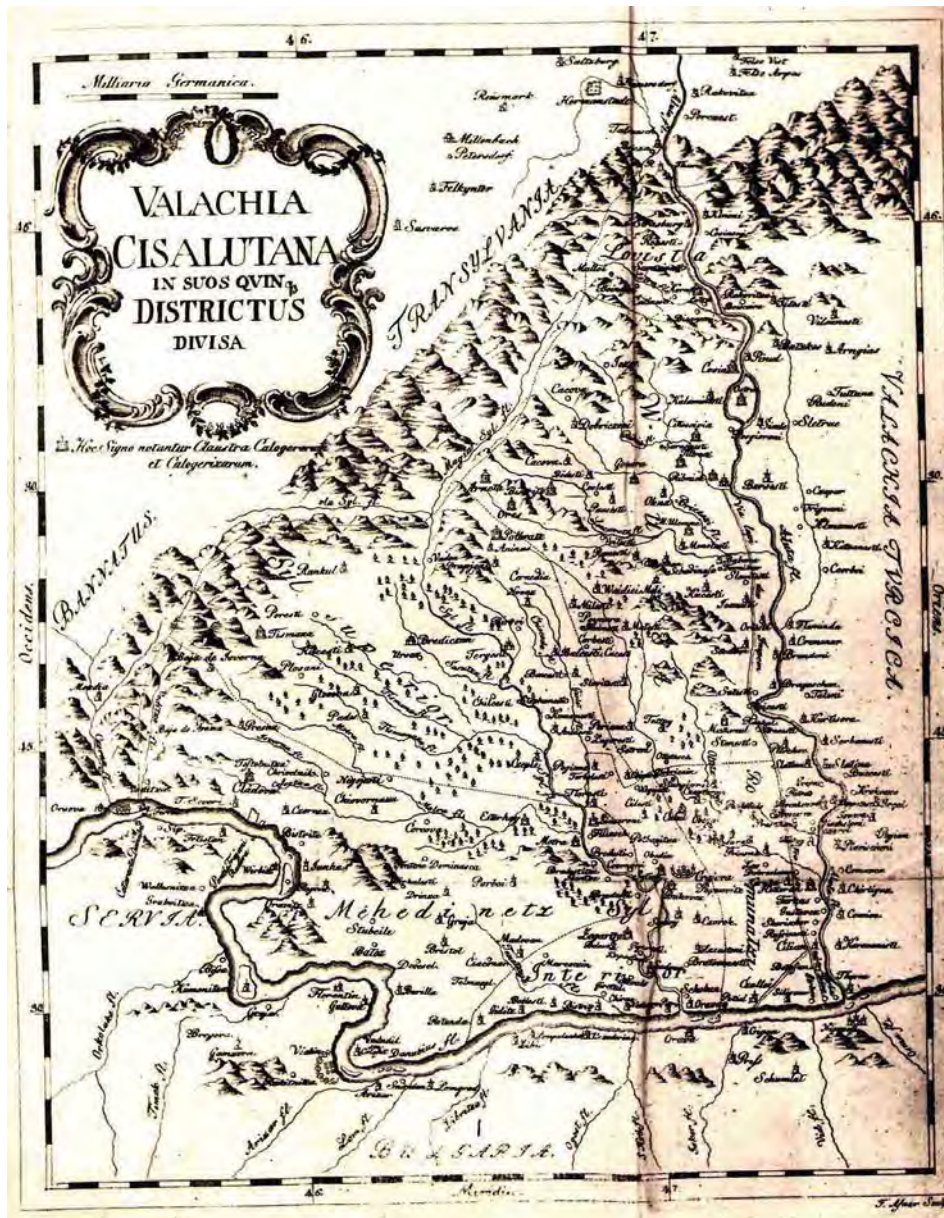
The archeological findings, historical and linguistic, show the existence on the Romanian territory of the technical installations moved by the water force even before the daco-roman ages.

From the middle ages period, many documents, the heritage documents, the documents from the branch, the official documents, mention the presence of these technical installations in different villages, counties of the Romanian countries.

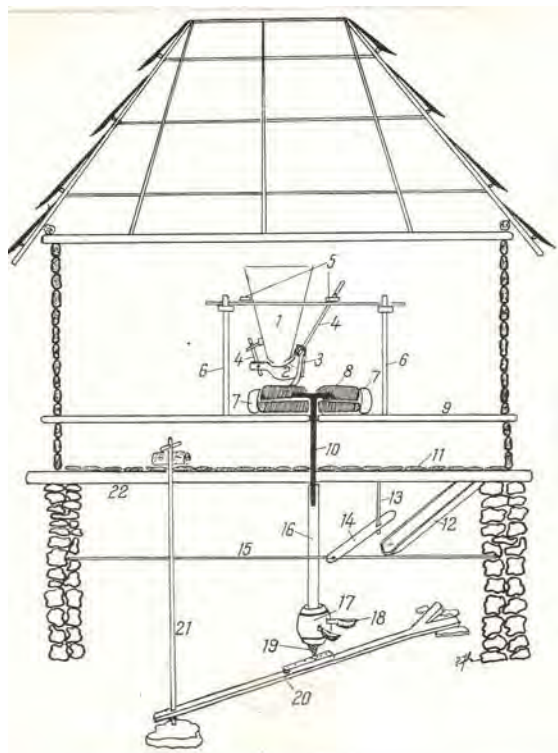
From these technical installations are remarkable the water mills, which after the acting system, are divided in: water mills with horizontal wheel (which have been the most present) and water mills with vertical wheel which have penetrated in the Romanian countries in the IX-X centuries from Minor Asia on a 'cultural-historical path' thru Serbia and Bulgaria.

Starting with the XVII century, some foreign travelers, passing thru Romanian countries, revealed about the presence of many water mills placed on the rivers from Vâlcea County. From the affluent of River Olt, the Olteț River, in the middle ages period, had a big flow of water and relatively constant, which explains the presence of many water mills in its hydrographic basin, but at the middle of XX century, the number of water mills will decrease and only 37 of such installations were still working.

These water mills with its architectural characteristics and the way its are build, are ranking in the category of "Monuments of popular technique" which with the "Monuments of popular architecture" and the creations of our Folks Art, are the expressive values of our tradition and heritage culture.

Harta Olteniei în secolul al XVIII-lea. Reproducere după harta întocmită de Fridrich Schwantz

Schița unei mori de apă cu roata orizontală din Oltenia (sec. XVIII – XIX)

1. Coș	6. Suport coș	11. Podele	16. Fus
2. Guriță	7. Ocoli	12. Jgheab	17. Ciutură
3. Ciocuț	8. Pietrele morii	13. Cârlig stavilă	18. Aripă ciutură
4. Agățătoare	9. Pătul	14. Stavilă	19. Călcâi
5. Chingile coșului	10. Gânjeu	15. Par stavilă	20. Capcană
			21. Săltător
			22. Temee (podina morii)

Interiorul morii de apă de pe Olteț, Zătreni, Vâlcea, 1929, autor N. Ionescu. Colecția Muzeului Național al Satului.

